

فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام

سال بیست و یکم، شماره هشتاد و یکم

بهار ۱۳۹۹

مقایسه تحلیلی بن‌مایه‌های فکری مشترک داستان‌های دینی ایران و هند در دوره صفویه

تاریخ دریافت: ۹۶/۷/۳

تاریخ تأیید: ۹۹/۱/۱۰

۱ فیروز ولی‌زاده

۲ حسن ذوالفقاری

۳ ناصر نیکوبخت

بر اساس شواهد تاریخی، ارتباطات فرهنگی و ادبی میان ایران و هند از گذشته‌های دور جریان داشته است، اما در دوره صفویه به واسطه زبان رسمی مشترک، مسافرت و مهاجرت شاعران و اندیشمندان مسلمان ایرانی به هند، این ارتباطات گسترده‌تر گردید و با توجه به اهداف دینی، زمینه‌ساز نگارش تعداد فراوانی داستان‌های دینی اسلامی به تقلید از آثار ایرانی در هند شد. این مقاله با پرداختن به پرسش درباره قرائن محتوایی و بن‌مایه‌های مشترک فکری موجود در آثار ایرانی و هندی دوره صفویه (۹۱۱-۱۱۳۵ق) به این نتیجه دست یافته است که ویژگی اصلی داستان‌های دینی ایرانی در این دوره موعودگرایی، دوری از عرفان و تصوف، گستردگی دایره موضوعات داستان و

۱. دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تربیت مدرس، نویسنده مسئول: (f.valizadeh55@yahoo.com).

۲. استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تربیت مدرس: (Zolfagari_hasan@yahoo.com).

۳. استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تربیت مدرس: (n_nikoubakht@modares.ac.ir).

مدح شاهان صفوی است. هم‌چنین تقلید از شاهنامه در زبان و وزن و تعبیر و شخصیت‌پردازی، اقتباس از نوشته‌های عربی، تضعیف هویت ایرانی در برابر هویت دینی، بهره‌جستن از عناصر ماورایی و سرانجام تبدیل تاریخ به داستان نقلی را می‌توان به عنوان بن‌مایه‌های فکری مشترک داستان‌های ایرانی و هندی نام برد.

کلیدواژگان: داستان دینی، داستان ایرانی، داستان هندی، عصر صفویه، روابط فرهنگی ایران و هند.

۱. بحث

ارتباطات فعال فرهنگی بین ایران و هند از نخستین روزهای تشکیل این دو حوزه تمدنی جریان داشت و آثار فراوانی از سانسکریت به فارسی ترجمه شدند. شباهت شخصیت‌ها در دو اثر اوستا و وداها، نشانه ارتباط اسطوره‌ای آنها پیش از شروع مهاجرت به سمت جنوب و دو شاخه شدن قوم آریایی است. ترجمه *کلیده‌ودمنه* به وسیله برزویه طبیب، پزشک دربار انوشیروان (د. ۵۷۹ م) از زبان سانسکریت به پهلوی، نشانه ارتباطات فرهنگی ایران و هند در دوره ساسانیان است.^۱

این ارتباط پس از اسلام، به‌ویژه پس از شکست غزنویان (۹۷۵-۱۱۸۷ م/ ۳۴۴ - ۵۸۳ ق) از سلجوقیان (۱۰۳۷-۱۱۹۴ م/ ۴۲۹ - ۵۹۰ ق) که به عقب‌نشینی آنها به سوی لاهور منجر شد، عمیق‌تر و وسیع‌تر شد؛ زیرا در دوره غزنویان، اسلام در هند رواج بیشتری یافت و همراه با آن، زبان فارسی در آن دیار، زبان رسمی و دینی شد.^۲

۱. ر.ک: کریستین‌سن، ایران در زمان ساسانیان؛ تقوی، شهریار، «باحیدر. ادبیات فارسی در شبه قاره هند و پاکستان»، مجله هنر و مردم، ش ۱۶۴، ص ۷۳-۸۳.

۲. سعید نفیسی، تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی، ج ۱، ص ۳۲-۳۴.

یکی دیگر از نشانه‌های ارتباطات فرهنگی این دو حوزه، ظهور شاعران و نویسندگان بزرگ فارسی‌گوی هندی، مانند امیرخسرو (د. ۷۲۵ ه.ق) و حسن دهلوی (د. ۷۳۷ ه.ق) و روی کار آمدن سلسله‌های اسلامی، مانند خلجی‌ها (۶۸۰-۷۲۰ ه.ق)، تغلقیان (۷۲۰-۸۱۵ ه.ق) و لودی‌ها (۸۰۱-۹۳۰ ه.ق) است.

این ارتباط فرهنگی در دوره صفویان ادامه داشت. در این دوره، علاوه بر دعوت و استقبال گورکانیان (۱۵۲۶-۱۸۵۸ م) و قطب‌شاهیان (۱۵۱۸-۱۶۸۷ م / ۹۱۸ تا ۱۰۹۸ ه.ق) از شاعران، هنرمندان، دانشمندان و قاضیان ایرانی، برخی به دلایلی مذهبی، مانند سخت‌گیری صفویان بر اهل تسنن و یا دلایلی اقتصادی، مانند کم‌توجهی صفویان به شاعران و ادیبان به هند مهاجرت کردند؛ زیرا همان‌گونه که علمای مذهبی جیل‌عاملی در ایران، جایگاهی برتر از بسیاری از ایرانیان یافتند، اینان هم در هند جایگاهی برتر از بومیان هند و برتر از موقعیت ایشان در ایران کسب نمودند.

در پی ارجمندی دانشمندان فارسی‌زبان در هند، برخی بومیان هندی، آثاری به فارسی نوشتند و اشعاری سرودند^۱ و این زبان در هند بارورتر و ریشه‌دارتر از گذشته شد. این ارج و منزلت سبب می‌شد که گاه از دو برادر، آن‌که در هند بود، علاوه بر انتشار آثار خود، به نشر آثار برادر دیگر که ساکن ایران بود اقدام نماید، مانند شریفای کاشف در ایران و برادرش مقیما.^۲

۱. برای نمونه فقط از حوزه فرهنگ‌نویسی: برهان قاطع (تألیف ۱۰۶۲) اثر محمد حسین متخلص به برهان و بهار عجم تألیف تیک چند متخلص به بهار (تألیف ۱۱۵۲) و فرهنگ آندراج (تألیف ۱۳۰۶) اثر محمد پادشاه متخلص به شاد، دبیر راجه آندراج.

۲. شریفای طهرانی که گاه به کاشف مشهور بود، برادر حمید اسماعیل منصف تحصیل کرده‌ای بود که در طرشت قضاوت می‌کرد. وی در نظم و نثر تبحر داشت. اشعار مشهور او عبارت است از: لیلی و مجنون، عباس نامه و هفت پیکر. آثار نثر او نیز به قرار زیر است: سراج‌الخیر، دُرّ مکنون و خزان و بهار. (ر.ک: شفق، مجید، شاعران تهران، ۱۳۷۷).

آثار دوره صفوی در ایران و هند، شامل موضوعات علمی، فلسفی، عرفانی و داستانی بود. داستان به پیروی از سنت ادبی زبان فارسی به شش گونه دینی، رمزی، اخلاقی، پهلوانی، حماسی و عاشقانه تقسیم می‌شد.^۱ داستان دینی، اثری به نثر یا نظم است که موضوع آن مذهبی، در تبلیغ اسلام و به‌ویژه مذهب تشیع، تبیین مسائل دینی مورد نیاز مخاطبان و بیان تاریخ صدر اسلام است.

افزون بر این، برای ایجاد لذت ادبی، گاه شاعر از متون مذهبی قرآن، تفسیر، کتاب مقدس، روایات و احادیث، داستانی عاشقانه استخراج می‌نمودند و آن را پرورش می‌دادند.^۲ البته، مجموعه این آثار را به‌سختی می‌توان از گونه داستان دانست؛ زیرا مهم‌ترین اصل در بیان داستان، تخیل و خلاقیت است. درحالی‌که بسیاری از داستان‌های دینی فارسی به استثنای چند اثر، مانند *خاوران‌نامه* و *عروسی قاسم* در اصالت خویش فاقد این اصل هستند و تکیه عمده‌شان بر بیان وقایع تاریخی است.

در داستان‌های دینی فارسی در ایران و هند، شباهت‌هایی فراوان در زبان، ساختار، موضوع و پی‌رفتهای داستانی^۳ به چشم می‌خورد، ولی با وجود این شباهت‌ها، جهان‌بینی و نگرش متفاوتی نسبت به حوادث دینی و مذهبی وجود دارد. ایرانیان مدت‌ها پیش از صفویان، علاقه‌مند به تشیع و اهل‌بیت علیهم‌السلام بودند و با تأسیس حکومت صفویان، بیش از

۱. محمد جعفر محجوب، ادبیات عامیانه ایران، ص ۸۷.

۲. برای نمونه داستان‌های هیرو رانج‌ها و رام و سیتا (ر.ک: حسن ذوالفقاری، یکصد منظومه عاشقانه ادب فارسی، ذیل هریک).

3. Sequences.

ر.ک: صهبا، عمران پور و آزاد، «پیرفت‌ها، رابطه‌ها و کارکردها در داستان کوتاه»، دوفصلنامه زبان و ادبیات فارسی، ش ۷۴.

پیش به خاندان رسول ﷺ معتقد شدند، اما بیشتر مردم در هند، معتقد به دین برهما بودند و اقلیت مسلمان آن حوزه، بیش از آن که معتقد به تشیع باشند، پیرو مذهب تسنن بودند. جدی شدن ترویج اسلام در هند به دست غزنویان حنفی مذهب بود که در مخالفت با تشیع، متعصب بودند. پس از غزنویان بیشتر تبلیغ دین اسلام، به وسیله عارفان و صوفیان صورت می گرفت که دغدغه تشیع و تسنن نداشتند و بر اساس عشق الهی به تبلیغ دین می پرداختند.^۱ مدعای این تحقیق بر این است که داستان دینی فارسی در هند، باید دارای ویژگی های خاص سنی، مانند تبلیغ مذهب تسنن، اظهار علاقه به خلفای راشدین و صحابه حضرت رسول ﷺ و ویژگی های هندی، مانند عناصر ماورایی و علاقه مندی به تصوف اسلامی شبیه عرفان هندی باشد.

در مقابل، داستان های ایران دوره صفویه، باید متمایل به تشیع و شاهان صفوی (با توجه به ساختار سیاسی و فرهنگی حاکم)، الگوبرداری از شاهنامه فردوسی، بدون عناصر ماورایی و برگرفته از متون عربی (به دلیل حضور علمای جبل عاملی در ارکان قدرت فرهنگی ایران در این دوره)، دور از عرفان اسلامی (به دلیل مخالفت علما و شاهان صفوی با تصوف) باشند.

۲. روش و حوزه و جغرافیای تحقیق

با استفاده از منابع کتابخانه ای و با به کارگیری شیوه تحلیلی - تطبیقی می کوشیم، ابتدا داستان های دینی ایرانی و هندی را در دوره صفویه مشخص کنیم. سپس با توجه به

۱. درباره نقش و تأثیر متصوفان و عرفای ایرانی در گسترش اسلام در هند ر.ک: صابر آفاقی، «صوفیان کشمیر و نقش آنان در نشر فرهنگ و ادب فارسی»، هنر و مردم، ش ۱۱۲ و ۱۱۳؛ ممتاز بیگم چودھری، تأثیر صوفیان ایران در تصوف شبه قاره پاکستان و هند؛ جعفر قاسمی، تأثیر معنوی ایران در پاکستان؛ شمیم محمود، «زبان فارسی و صوفیان شبه قاره»، مجموعه سخنرانی های نخستین سمینار پیوستگی های فرهنگی ایران و شبه قاره، ج ۲.

ده ویژگی داستان‌های ایرانی، آنها را در داستان‌های دینی ایران و هند بررسی کنیم تا به تفاوت‌ها یا اشتراکات داستان دینی ایران و هند دست یابیم. آثار مورد بررسی به شرح زیر است:

موضوع و ویژگی‌ها	اثر و هنرمند	زمان نگارش	حوزه جغرافیایی
حماسه پیامبر ﷺ از تولد تا رحلت به همراه دلاوری‌های امام علی علیه السلام؛ ستایش امام علی علیه السلام و بدگویی از خلفا.	مجمع‌البحرین اسیری	۹۱۳	صفویان
داستان هفت جزیره تحت حکومت امام زمان علیه السلام و فرزندان ایشان در مغرب اندلس.	جزیره خضرا کرکی	۹۴۰.د	
داستان هفت جزیره تحت حکومت امام زمان علیه السلام و فرزندانشان در مغرب اندلس.	جزیره خضرا شوشتری	۹۵۲	
حماسه غزوات پیامبر ﷺ و اهل بیت تا امام دوازدهم علیه السلام با نگاه بسیار متعصب شیعی	کتیب معجزات حیرتی تونی	۹۵۳	
حماسه مثنوی مناظره‌ای در حقانیت امام علی علیه السلام و فاطمه زهرا علیه السلام و مذهب تشیع و رد انتقادات اهل تسنن بر شیعیان	حسنیه استرآبادی	۹۵۹	
حماسه مختار ثقفی در کین‌خواهی از قاتلان کربلا	روضه‌المجاهدین واعظ هروی	۹۸۱	
بی‌مرزی عشق؛ قدرت واقعی از آن خداست.	سلیمان و بلقیس زلالی خوانساری	۱۰۲۴.د	
حماسه مثنوی برادر امام رضا علیه السلام در قیام علیه بنی‌عباس در شمال ایران.	جنگ‌نامه سید اشرف‌الدین کتابت لنگرودی	۱۰۷۱	

حماسه پیروزی امام علی <small>علیه السلام</small> بر رستم و مسلمان شدن او و سفارتش از جانب سلیمان به سوی کیخسرو، پادشاه کافر ایران	رستم‌نامه از شاعر ناشناس	؟	
حماسه غزوات، دلاوری‌ها و خلافت امام علی <small>علیه السلام</small>	غزوات فندرسکی	۱۰۹۹	
داستان عاشقانه وصال پدر و مادر امام دوازدهم <small>علیه السلام</small> .	نرگسدان ذبیحی	۱۱۶۰.د	
حماسه غزوات پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> به جای اسکندرنامه و هفت‌پیکر	مغازی‌النبی صرفی کشمیری	۱۰۰۰	هند هم‌زمان با صفویان
بی‌مرزی عشق؛ عصمت انبیا.	سلیمان و بلقیس حیاتی گیلانی	حدود ۱۰۲۰	
بی‌مرزی عشق؛ دوری و حجاب مانع عشق نیست.	سلیمان و بلقیس ابوالمکارم شهود	۱۰۶۰	
خودداری یوسف از آلودگی با عشق ناپاک زلیخا، او را به پیامبری و سروری رساند.	یوسف و زلیخا حبیبی	۱۰۸۷	
ادامه منظومه جامی، با درونمایه عشق، رحمت الهی در دل بندگان است.	یوسف و زلیخا سیفی	۱۱۱۴	
نگاه غنایی به جای نگاه حماسی به سیره رسول؛ نگاه شیعی به تاریخ خلفای راشدین.	حمله حیدری باذل دهلوی	۱۱۱۹	
نگاه شیعی به عصر و روزگار امام علی <small>علیه السلام</small>	تکمله حمله حیدری باذل میرزا ارجمند	۱۱۳۱	
وصف مختار در کین‌خواهی از قاتلان کربلا	دلگشنامه ارجمند آزاد	۱۱۳۱	
وصف شیعی از زندگی و زمانه علی <small>علیه السلام</small> و امام حسین <small>علیه السلام</small>	حمله حیدری کرم	۱۱۳۵	
توصیف مصائب وارد شده بر اهل بیت <small>علیهم السلام</small> در کربلا	اعلام ماتم حسینی تتوی	۱۱۳۶	
حماسه کین‌خواهی مختار از قاتلان شهدای کربلا	مختارنامه حسینی تتوی	۱۱۳۶	

نگاه شیعی به زندگی امام علی <small>علیه السلام</small> و فاطمه زهرا <small>علیها السلام</small>	صولت صفدری حکمت	۱۱۴۳
وصف امام علی <small>علیه السلام</small>	جذبه حیدری	۱۱۵۱
حماسه خالد بن ولید در فتوحات مسلمین در شام و قسمت‌هایی از ایران از ابتدای خلافت ابوبکر تا درگذشت خالد با نگاه سنی متعصب در تقابل با محتوای شاهنامه و علی‌نامه شیعی و حمله حیدری‌ها.	صولت فاروقی (خالدنامه) شاه جهان آبادی	۱۱۶۰
وصف عاشقانه وصال پدر و مادر امام دوازدهم شیعیان به تقلید از نرگسدان ذبیحی یزدی.	در مکنون میرشمس‌الدین فقیر	۱۱۶۹
قدرت ماورایی امام حسن <small>علیه السلام</small> در زنده کردن شاهزادگان چینی	نگارستان چین میرزا احمد سند	قرن ۱۱

۳. پیشینه پژوهش

مقالات فراوانی در داستان‌های دینی ادبیات فارسی نوشته شده است. ذبیح‌الله صفا (۱۲۹۰-۱۳۷۸) در *تاریخ ادبیات در ایران و حماسه‌های تاریخی و دینی در عصر صفوی*^۱ به معرفی نویسندگان، آثار و نسخه‌های برخی حماسه‌های دینی فارسی پرداخته است که زیربنای اصلی همه کتاب‌ها و مقالات پس از او است و تلاش نویسندگان بعدی، اصلاح و تکمیل اثر او بوده است.

محبوبه شمشیرگرها، بررسی سبک‌شناسانه حماسه‌های دینی در ادب فارسی^۲ و حسن ذوالفقاری، حمله‌نامه، گونه‌ای از حماسه‌های دینی پس از شاهنامه^۳ را نوشته‌اند.

۱. صفا، «حماسه‌های تاریخی و دینی در عهد صفویه»، ایران‌نامه، ش ۱.

۲. شمشیرگرها، «بررسی سبک‌شناسانه حماسه‌های دینی در ادب فارسی»، تاریخ ادبیات، ش ۶۴/۳.

۳. ذوالفقاری، «حمله‌نامه، گونه‌ای از حماسه‌های دینی پس از شاهنامه»، مجموعه مقاله‌های همایش شاهنامه پس از شاهنامه؛ بررسی سیر شاهنامه‌سرایی پس از شاهنامه فردوسی.

علیرضا عبدالهی کچوسنگی در منظومه غزوات، تکمله حمله حیدری یا اثری مستقل^۱؛ سیدعلی قاسم‌زاده در رویکرد تقابلی منظومه صولت فاروقی با شاهنامه فردوسی^۲؛ حامد شکوفگی در مجمع‌البحرین؛ نویسنده‌ای ناشناس در حماسه تاریخی-دینی^۳؛ یوسف اسماعیل‌زاده در تحقیق در مثنوی سلیمان و بلقیس حیاتی گیلانی و تطبیق آن با کتب قصص‌الانبیاء؛ تفسیر و تاریخ^۴؛ مژگان اصغری طرقتی در جنبه‌های حماسی و ویژگی‌های سبکی خاوران‌نامه ابن‌حسام خوسفی^۵؛ حکیمه دبیران در کاشفی و نقد و بررسی روضة‌الشهدا^۶ به تحقیق در یک داستان دینی پرداخته‌اند و اطلاعات مهمی درباره آن ارائه داده‌اند، اما تاکنون اثری مستقل در شناخت بن‌مایه‌های فکری داستان دینی ایران و هند دوره صفوی منتشر نشده است.

۴. مهم‌ترین بن‌مایه‌های فکری داستان‌های دینی عصر صفویه

بن‌مایه‌های فکری^۷، گروهی از مضامین و ویژگی‌های مشترک و پرتکرار در یک اثر یا در درون مایه آثار یک منطقه است که نشان از تأثیرپذیری از سنت‌های فرهنگی، سیاسی،

۱. عبدالهی کچوسنگی، «منظومه غزوات، تکمله حمله حیدری یا اثری مستقل؟» آینه میراث، دوره ۹، ش ۲، ص ۱۲۳.

۲. قاسم‌زاده و سروری، «رویکرد تقابلی منظومه صولت فاروقی با شاهنامه فردوسی»، میراث مکتوب، ش ۵۷، ص ۲۰۱.

۳. شکوفگی، «مجمع‌البحرین؛ حماسه تاریخی-دینی ناشناخته (سروده ۹۱۳ ق)»، پیام بهارستان، د ۲، س ۸، ش ۲۶، ص ۳۵.

۴. اسماعیل‌زاده، یوسف و دیگران، «تحقیق در مثنوی سلیمان و بلقیس حیاتی گیلانی و دیگران»، پژوهش زبان و ادب فارسی، ش ۱۲.

۵. اصغری طرقتی، مژگان، «جنبه‌های حماسی و ویژگی‌های سبکی خاوران‌نامه ابن‌حسام خوسفی»، تاریخ ادبیات، ش ۷۲.

۶. دبیران و تسنیمی، «کاشفی و نقد و بررسی روضة‌الشهدا»، پژوهش‌های ادبی، س ۵، ش ۲۰.

7. Intellectual Motifs

ر.ک: پارسا نسب، «بن‌مایه»، نقد ادبی، ش ۵، ص ۷-۴۰.

اقتصادی و اجتماعی آن جامعه دارد. به عنوان مثال مرگ، خودکشی یا خودسوزی عاشق یا معشوق (ستی کردن) از بن‌مایه‌های رایج داستان‌های عاشقانه در هند است. در حالی که در ایران دوره صفوی، همه داستان‌های عاشقانه به وصال می‌انجامند. یا در داستان‌های پهلوانی هر دو حوزه جغرافیایی، حضور عناصر ماورایی، مانند جن، پری، غول، دوال‌پا، طلسم و جادو امری پذیرفته شده است. در داستان‌های دینی ایران دوره صفوی، برخی بن‌مایه‌های فکری حضور دارند که با وجود شباهت فراوان این نوع داستان در دو حوزه، مخصوص حوزه ایران هستند و در داستان‌های هند وجود ندارند.

۴-۱. توجه به پیامبران و امامان شیعه

۴-۱-۱. درباره پیامبران

آثار مرتبط با پیامبران در دوره پیش از صفویان در ایران، بیشتر به داستان حضرت یوسف محدود می‌شود، مثل یوسف و زلیخای طغانشاهی، سروده ۴۸۵ و یوسف و زلیخای جامی (۸۱۷ - ۸۹۸ ق) و یوسف و زلیخای خواجه یوسف قمی، سروده ۸۹۰ که در عصر بعد چندین برابر می‌شوند، مثل یوسف و زلیخای محمودبیگ سالم تبریزی (زنده: ۹۳۹ - ۹۸۴) و ملافرخ حسین هروی (د. ۱۰۸۱) و یوسف‌نامه‌های تذروی ابهری (زنده: سده ۱۰ ق/۱۶ م)، موجی بدخشی (زنده: ۹۷۲ ق.) و حبیب‌الله حبیبی (قرن ۱۱). در عصر صفویه، مثنوی‌های دیگر پیامبران مثل *سلیمان‌نامه* نظام استرآبادی (۹۲۵)، *سلیمان‌نامه* حیاتی گیلانی (قرن ۱۱) و *سلیمان و بلقیس* زاللی خوانساری (درگذشت ۱۰۲۴) افزایش یافت، اما به‌طور خاص درباره پیامبر اسلام ﷺ چند کتاب، مانند *مغازی‌النبی* از یعقوب بن شیخ حسن صرفی کشمیری (د. ۱۰۰۳ ق.)، *شاهنامه* حیرتی تونی یا *کتیب معجزات حماسه‌ای پیرامون رشادت‌های پیامبر اسلام و امامان* اثر حیرتی تونی (قرن ۱۰) نوشته شد.

۴-۱-۲. درباره امامان شیعه

آثار دوره پیش از صفویان در ایران تا جایی که اطلاع داریم، تنها درباره امام علی علیه السلام است. *علی‌نامه* سروده شاعری به نام ربیع (د. تولد ۴۲۰) و *خاوران‌نامه* اثر ابن حسام خوسفی (د. ۸۷۵ ق) بود. در این دوره، برگزیدن مضمون زندگی و احوالات امامان شیعه بسیار وسعت یافت. درباره امام علی علیه السلام ده‌ها داستان آفریده شد. آثاری مانند *غزوات* اثر میرزا ابوطالب فندرسکی (قرن ۱۱)، *رساله حُسنیه* نوشته شده در ۹۵۸ ق از میرزا ابراهیم استرآبادی، *زرین‌قبا‌نامه* یکی از منظومه‌های پهلوانی و نقالی و عامیانه دوره صفوی، *حمله* حیدری نوشته میرزا محمد رفیع معروف به رفیع خان و متخلص به باذل از امرا و پارسی‌گویان شبه‌قاره هند در قرون یازدهم و دوازدهم و تکمله‌های آن، *جذب‌ه* حیدری از عبدالعلی احسن بنگالی نوشته شده در ۱۱۴۴-۱۱۵۱ ق که بعدها شاعری به نام شاه کوثر، ابیاتی در تعریف آن سرود و آن را به جذب‌ه حیدری موسوم کرد. هم‌چنین، *صولت صفدری* از محبعلی‌خان حکمت نوشته شده در ۱۱۴۳ ق و بیش از ۳۰ اثر دیگر^۱ از این گروه هستند. درباره امام حسن علیه السلام، *منظومه نگارستان چین* از میرزا احمد سند (قرن ۱۲) و درباره امام حسین علیه السلام *مختارنامه* یا *روضه المجاهدین* اثر واعظ هروی که جنگ‌ها و مبارزات مختار ثقفی در انتقام شهدای کربلا را روایت می‌کند و از این اثر ده‌ها روایت منظوم و منثور باقی‌مانده است، *دلگشانه* اثر میرزا ارجمند آزاد بلگرامی (۱۱۱۶-۱۲۰۰)، *مختارنامه* اثر میرمحمد یوسف برهانپوری (قرن ۱۲)، *مختارنامه و اعلام ماتم تتوی حسینی* (قرن ۱۲) نوشته شدند.

درباره امام زمان علیه السلام به‌منظور برجسته‌ساختن اندیشه مهدویت در اذهان مردم ایران دوره صفوی، آثاری با نام *جزیره خضر* از محقق کرکی (د. ۹۴۰)، *شوشتری* (د. ۹۵۲) و

۱. ر.ک: ذوالفقاری، «حمله‌نامه، گونه‌ای از حماسه‌های دینی پس از شاهنامه»، مجموعه مقاله‌های

همایش شاهنامه پس از شاهنامه.

علامه مجلسی (د. ۱۱۱۰) و *مثنوی نرگسدان* از ذبیحی یزدی (د. ۱۱۶۰) با درون‌مایه یکسان نوشته شدند. حتی در داستانی چون *رستم‌نامه* که با موعودگرایی ارتباطی ندارد از رجعت و بازگشت رستم در رکاب امام علی علیه السلام برای زدودن جهان از ناپاکی‌ها سخن به میان می‌آید و شاعر در این باره می‌سراید:

تو چون دین پذیرفتی ای نامدار / شدی زاهل ایمان برستی ز نار
به رجعت تو را زنده سازد خدا / نگردی در آن روز از من جدا^۱

افزون بر این در آثار دیگری در بین مباحث به این اندیشه اشاره شده است. در *زرین‌قبا* نامه (سروده قرن ۱۱) کیخسرو پس از شکست از سپاه سلیمان علیه السلام شیعه می‌شود و در غاری زنده می‌ماند تا در آخر زمان در خدمت امام دوازدهم (عج) باشد.

دگر گاه آن شد که شاه جهان / سرافراز کیخسرو کامران
بماند همی زنده اندر جهان / که تا مهدی آید در آخر زمان
به پیش امام زمین و زمان / ببندد کمر چون پرستندگان^۲

در دیگر آثار، پس از مناجات، نعت و ستایش پیامبر صلی الله علیه و آله و امام علی علیه السلام در مدح امام دوازدهم (عج) آمده است:

بیا ای نور چشم اهل بینش / بر آ ای آفتاب آفرینش
سحر شد برقع از رخسار بگشای / برافکن پرده و دیدار بنمسی
جهان را از ستم وقت امان شسد / زمان شد آخر و آخر زمان شد^۳

۱. ناشناس، *رستم‌نامه*، داستان منظوم مسلمان شدن رستم به دست امام علی علیه السلام، ب ۳۱۹.

۲. ناشناس، *زرین‌قبا نامه*، ب ۱۵۷۷۳.

۳. حیرتی، *کتیب معجزات*، ص ۱۹.

این بن‌مایه فکری ایرانی، تنها دو بار در هند حضور دارد. نخست در درّ مکنون که بازسرای نرگسدان اثر ذبیحی یزدی (د. ۱۱۶۰) است و به وقایع زندگی امام هادی علیه السلام و امام حسن عسکری علیه السلام و ماجرای هجرت و اسارت نرجس خاتون علیها السلام می‌پردازد. دیگری در حمله حیدری باذل مشهدی (د. ۱۱۲۳ یا ۱۱۲۴) هم‌چون داستان‌های دینی ایرانی، پس از مناجات با خداوند، نعت رسول صلی الله علیه و آله و ائمه یازده‌گانه به مدح امام دوازدهم می‌پردازد و در این باره می‌سراید:

امام زمان حجت کردگار	فروزنده گوهر هشت و چهار
شکفته گل گلشن سرمدی	برازنده مسند احمدی
فروغ دل شاه دلدل سوار	چو حیدر گذارنده ذوالفقار
جهان را برافروزد از رای خود	کند تازه آیین آبی خود ^۱

در ایران دوره صفوی، افزون بر همه موضوعات بالا، حماسه‌سرایی برای امام‌زادگان افزوده می‌شود که جنگ‌نامه نامیده می‌شوند؛ مثل جنگ‌نامه محمد حنیفه که ماجرای جنگ محمد حنیفه و حسنین با قطران و جمهورشاه از نمونه‌های مشهور جنگ‌نامه است و جنگ‌نامه سید جلال‌الدین اشرف (۱۰۷۱ ق) از فردی ناشناس.

۲-۴. عرفان‌گرایی و تصوف‌زدگی

در دوره تیموریان ایران (۸۰۷-۹۱۳ ق) عرفان اسلامی در درون‌مایه همه آثار فارسی، به‌ویژه در داستان‌های دینی، حضوری چشمگیر داشت. قصص موسی علیه السلام بسیار شبیه به کشف‌الاسرار و عدة‌الابرار (تألیف. ۵۲۰) رشیدالدین فضل‌الله میبیدی (تولد نیمه اول قرن شش) است، یوسف‌نامه یا کشف‌الارواح پیرجمال اردستانی (د. ۸۷۹) سرشار از اندیشه‌های عرفانی در کنار تفسیر قرآن است و در یوسف و زلیخا نوشته عبدالرحمن

۱. باذل مشهدی، کلیات حمله حیدری، ص ۴.

جامی (۸۹۸ - ۸۱۷) در نهایت، زلیخا از عشق مجازی به عشق حقیقی می‌رسد و از یوسف روی برمی‌گرداند.

در هند معاصر با صفویان، مغازی/النبی صرفی کشمیری (د. ۱۵۹۵/م ۰۴/۰۵۱۰۰۴ق) به این دلیل این که خود از بزرگان طریقت نقشبندی است^۱ و پری‌خان و سلیمان میرابوالمکارم شهود (د. ۱۰۷۳) سرشار از اندیشه‌های عرفانی است، اما در ایران دوره صفوی به دلیل مبارزه دامنه‌دار صفویان با صوفیان و دراویش^۲، بیشتر داستان‌ها با رویکرد عرفان و تصوف سروده نشده‌اند.^۳

۳-۴. مدح شاهان

براساس سنت ادبی در زبان فارسی، بیستر آثار پس از مناجات با خداوند، نعت پیامبر و منقبت امامان با مدح امیر یا شاه معاصر آغاز می‌شد. تقی‌الدین محمد حیرتی (د. ۹۶۱) در مدح شاه‌طهماسب می‌سراید:

منور ساخت از مه تا به ماهی   چراغ دولت طهماسب‌شاهی
جهان را مژده اقبال در داد   نهال رایش اقبال برداد...
نشان فتح و دولت بر جهان خواند   نه از رومی، نه از ازبک نشان ماند^۴

هم‌چنین، ابوطالب فندرسکی (قرن ۱۱) در غزوات به مدح شاه سلیمان صفوی (۱۰۲۶

— ۱۰۷۳) می‌پردازد و در این باره می‌سراید:

جهان پادشاه ثریا جناب   سپهر برین تخت و تاج آفتاب

۱. صرفی کشمیری، «صوفیان کشمیر و نقش آنان در نشر فرهنگ و ادب فارسی»، یعقوب، وامق و عذرا، ص ۲۵.

۲. نوایی و غفاری فرد، تاریخ تحولات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوران صفویه، ص ۳۹۳.

۳. برای نمونه‌های بیشتر ر.ک: صدیقی، داستان‌سرایی فارسی در شبه‌قاره در دوره تیموریان، ص ۷۱.

۴. حیرتی، کتیب معجزات در فضایل و مناقب معصومین (ع)، ص ۲۴.

ثمین گه ————— ردرج
 سلیمان، شهنشاه کشورستان
 به آن سان که جستم ز تاریخ و فال
 به شاهی بماند صدویست سال
 که دوران گیتی ازو کام یافت
 نگین سلیمان ازو نام یافت.^۱

این مدایح و بیان نام شاه یا امیر، سروده شدن این آثار را در ایران نشان می‌دهد. شایان توجه است که همه آثار داستان دینی هندوستان در این عصر، فاقد این گونه مدایح هستند. حمله حیدری باذل از مهم‌ترین این آثار است که حتی یک بیت در مدح امرای معاصر ندارد و تنها از تخلص شاعر، محل سرودن اثر دریافت می‌شود.

۵. بن‌مایه‌های فکری مشترک داستان دینی در ایران و هند

با توجه به ویژگی‌های اجتماعی و فرهنگی هر منطقه، در مدعای آغازین پژوهش، برخی بن‌مایه‌های فکری، به‌عنوان ویژگی‌های داستان دینی ایران فرض شده بود، اما تحقیق نشان داد که داستان‌های این دو حوزه در این ویژگی‌ها مشترک هستند. یکی از مهم‌ترین دلایل این اشتراک، ترویج تشیع در هند به وسیله عالمان، قاضیان، شاعران و امرای ایرانی مهاجر به هند بود. برخی از این اشتراکات، شامل تقلید از شاهنامه و حماسه‌سرایی، ترجمه آثار از عربی به فارسی، شیعی بودن آثار، تضعیف هویت ایرانی، حضور عناصر ماورایی و تبدیل تاریخ به داستان نقالی بود.

۵-۱. تقلید از شاهنامه و حماسه‌سرایی

بخش مهمی از داستان‌های منظوم و منثور دینی در هند و ایران دوره صفویه به تقلید از شاهنامه پدید آمدند. در این آثار، شاعران و نویسندگان افزون بر استفاده از وزن از واژه‌ها، ترکیب‌ها و تعبیرها، آرایش صحنه‌های رزم و بزم، نسبت‌دادن صفت‌های قهرمانان

۱. فندرسکی، منظومه غزوات، ب ۱۶.

ملی و اعمال خارق‌عادت آنان به شخصیت‌های تاریخی و دینی بهره می‌برند و از حماسه ملی پیروی می‌کنند. همه این آثار برای خدمت به دین و معرفی پیامبر ﷺ و ائمه اطهار علیهم‌السلام به‌عنوان الگویی برتر از پهلوانان شاهنامه، برای مردم نوشته می‌شدند و از ویژگی‌های شاهنامه برای برجسته نشان دادن شخصیت‌ها، صحنه‌ها و حوادث بهره می‌بردند.

هم‌چنین، ادبیات منظومه مجمع‌البحرین/اسیری (۹۱۳ ق) با توصیف و آرایه‌های ادبی مشابه شاهنامه و با زبان و وزن حماسی تأمین شده است. حتی آثار منثور در بقیه ویژگی‌ها به‌جز وزن و بحر و زبان کهن از شاهنامه تقلید کرده‌اند. محتوای جنگ‌نامه سید اشرف‌الدین، حماسی و در برخی قسمت‌ها، اساطیری است. ماجرای جنگ و مبارزه شاهزاده سیدجلال‌الدین اشرف با نیروهای خلافت عباسی^۱ نشان دهنده نگرش حماسی نویسنده به واقعه شهادت این امامزاده است.

رستم در این اثر، حسن بیگ است که به یک ضربت، دشمنان را درهم می‌شکند. سرشان را قطع می‌کند و به حضور سید اشرف‌الدین می‌آورد. در وقت پاسبانی، شبیخون زندگان را اسیر می‌کند و پس از دستور سید، سرشان را قطع می‌کند. به محل زندگی ایشان می‌رود و همه را از دم تیغ می‌گذراند.^۲ پهلوان دیگر این حماسه، امامزاده هاشم عرب، برادر حضرت جلال‌الدین اشرف است که دشمنان را می‌شکند و سر از تنشان جدا می‌کند.^۳

در جای‌جای این اثر از ادبیات حماسی، به خصوص ابیات شاهنامه استفاده شده است، ولی ترتیب خاصی در استفاده از ابیات وجود ندارد. برای مثال در صفحه ۱۰۳، هشت بیت بیان شده که بیت اول از داستان اسفندیار (به بیشه درون شیر نر/زدها / ز چنگ زمانه

۱. لنگرودی، جنگنامه سیدجلال‌الدین اشرف، سرگذشت داستانی سید جلال‌الدین مدفون در آستانه

اشرفیه، ص ۱۹۴ - ۱۹۸.

۲. همان، ص ۹۲، ۹۸.

۳. همان، ص ۱۰۲.

نگردد رها)، بیت دوم از نویسنده یا از شاعری نامشخص (نگه کن به گفتار مرد کهن / که از ماندگان چند گوید سخن) و بیت سوم از داستان دارا در شاهنامه (چو خون خد/وند ریزد کسی / به گیتی درنگش نباشد بسی) آمده است.

هم‌چنین، در این آثار از اندیشه‌های رایج در حماسه ملی برای غنی کردن داستان دینی بهره گرفته شده است. به‌عنوان مثال، اندیشه وجود شهری آرمانی بدون کار، تلاش، بیماری و مرگ در سه اثر با نام جزیره خضرا، بهره‌گیری نویسندگان از اندیشه‌های شاهنامه را در داستان‌هایی چون ور جمکرد، گنگ‌دژ و سیاوش گرد نشان می‌دهد. در هند معاصر صفویان در معازی‌النبی، حمله حیدری باذل و صولت فاروقی، زبان، بیان و محتوای حماسی پر رنگ است. برای نمونه، مشاهده می‌شود که سروده شده است:

چو در بحر شهنامه کردم گذر   صدف‌ها در آن یافتم پرگهر...
 بگفتم که این جای جولان‌گری است   که میدان مردان بازوقوی است^۱
 چو نزدیک آب آمد آن اهرمن   رسیدش ز پی شیر لشکرشکن
 به سرزد که تا سینه‌اش کرد چاک   بپرگفت این آرزو را به خاک^۲

با این حال، شایان توجه است که کتیب معجزات در ایران و نگارستان چین در هند، با وجود زبان حماسی به بحر هزج (مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن) سروده شده‌اند که تنها در وزن شعر با شاهنامه که به بحر متقارب سروده شده است، متفاوت هستند.

۵-۲. ترجمه آثار از عربی به فارسی

به دلیل اشتغال علمای شیعه جبل عامل به انتقال متون شیعی عربی به فارسی در ایران دوره صفویه، بسیاری از داستان‌های دینی فارسی ایران در این دوره از منابع عربی بهره برده‌اند. شیخ ابراهیم استرآبادی (قرن ۱۰) به گفته خودش، رساله حُسنیه را از متن عربی

۱. باذل دهلوی، کلیات حمله حیدری، ص ۵.

۲. همان، ص ۴۸.

آن که در ۹۵۸ ق در سفر حج در دمشق به دست آورده بود به نام شاه‌طهماسب ترجمه کرده است.^۱

نویسنده جنگنامه، سید اشرف‌الدین ادعا می‌کند که از منابعی چون بحرالانساب شیخ‌الرئیس خوارزمی، روایت شیخ مفید (د. ۴۱۱ق)، روایت شیخ سلیمان مازندرانی صاحب کتاب بهجت و روایت ملا حسین سبزواری صاحب کتاب بهجت استفاده کرده است. در این اثر، بیش از پنجاه‌بار، عبارت از قول شیخ ابوسعید خوارزمی نقل شده و پنج بار به کتاب او، بحرالانساب اشاره شده است. با این حال، وجود چنین راوی تاریخی یا اثری به این نام شناسایی نشد. این که برای کتاب بهجت، دو نویسنده معرفی شده است، نشان می‌دهد که نویسنده، روایات را در جایی خوانده است و یا از کسی شنیده است. سپس از حافظه نوشته است که با اشتباه فراوان روبه‌رو است.^۲

اصل داستان نرگسدان در اکمال‌الدین شیخ صدوق، کافی کلینی (د. ۳۲۹) و رجعت علامه مجلسی آمده است.^۳ هنر تخیل شاعر در این داستان در حد استفاده از مضامین و استعارات عاشقانه شاعرانه باقی مانده است و اگر تخیل داستان‌سرایی وجود داشته باشد، متعلق به نویسندگان منابع و مراجع است. میرزا ابوطالب فندرسکی در سرودن غزوات، به استفاده از نهج‌البلاغه، اصول کافی محمد بن یعقوب کلینی و الفتوح ابن‌اعثم کوفی (د. ۳۱۴) اشاره کرده است.^۴

منظومه کتیب معجزات از بهجت‌المباهج فی تلخیص مباحج المهج فی مناهج الحجج اثر حسن بن حسین شیعی سبزواری (د. ۷۹۵) به نظم کشیده شده است که آن‌هم خلاصه

۱. استرآبادی، مناظرات حسنیه با پیشوایان اهل سنت، ص ۳.

۲. لنگرودی، جنگنامه سیدجلال‌الدین اشرف، سرگذشت داستانی سید جلال‌الدین مدفون در آستانه اشرفیه، مقدمه و فهرست نام‌ها ذیل بحر الانساب، کتاب بهجت و ابوسعید خوارزمی.

۳. ذبیحی یزدی، نرگسدان، ص ۱۵.

۴. فندرسکی، منظومه غزوات، ص ۳۵.

مباحث المہج فی مناہج الحجج قطب‌الدین کیدری (د. پس از ۶۱۰) همراه با برخی از روایت‌های مجعول است.^۱

حیرتی بدون هیچ کاهشی، مطالب حسن شیعی را به نظم کشیده است و حسن شیعی مطالب کیدری را نقل کرده است. پس این اثر، نظم اثری آماده است و از کل شاهنامه حیرتی، تنها حدود پانصد بیت در سبب نظم کتاب، مدح شاه طهماسب و پایان کتاب از طبع او است.^۲

از آن جا که دین اسلام به واسطه ایرانیان در هند ترویج و گسترش یافت، انتظار می‌رود آثار دینی هند، برگرفته از زبان فارسی باشند. چنان که حمله حیدری باذل در ادامه اقتباس منابع، روایت منظوم معارج النبوة فی مدارج الفتوة معین‌الدین فراهی (تألیف ۹۰۷) است که به زبان فارسی تدوین شده بود، اما گاه در هند، آثار دینی از زبان عربی ترجمه شده‌اند. چنان که صولت فاروقی برگرفته از فتوح الشام یا فتوح الاسلام فی بلاد الروم و الشام واقدی (د. ۲۰۷) است. بنابراین، ترجمه بودن اثری نمی‌تواند نشان دهنده از حوزه جغرافیایی اثر باشد.

۵-۳. شیعی بودن آثار

اعتقاد و علاقه به مذهب تشیع از پیش از دوره صفویه در ایران آغاز شده بود و نگارش خاوران‌نامه در سلسله تیموری، نشان از این موضوع دارد. این علاقه به‌ویژه در دوران سلطان حسین بایقرا (۸۴۲ - ۹۱۲ ق) شدت یافت؛ زیرا به تشویق او که از پیروان مذهب تسنن ولی متمایل به تشیع بود، آثاری چون روضۃ الشهدا و انتقامیہ نوشته شدند.^۳ در هند گورکانی سنی‌مذهب، حمله حیدری باذل و تکمله‌های آن، مانند صولت صفدری،

۱. حیرتی، کتیب معجزات در فضایل و مناقب معصومین (ع)، ص ۸۸.

۲. همان، ص ۹۱.

۳. ر.ک: دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ذیل حسین بایقرا، ج ۲۱، ص ۶.

حربه حیدری، جذبه حیدری، دلگشایانامه و اعلام ماتم همه با رویکرد شیعی سروده شدند. باذل درباره حضرت علی علیه السلام می‌سراید:

وصی محمد و ولی اله به روز و به شب قطع می‌کرد راه^۱
 امام است آن کس که بر خاص و عام مرا و را نبی کرده باشد امام
 شود بعد او صاحب آن مقام کسی را که باز او نماید امام^۲

در هند، تنها دو اثر غیر شیعی پدید آمد؛ یکی مغازی/النبی با رویکردی عارفانه و دیگری، صولت فاروقی در تقابل با داستان‌های شیعی. در اثر اخیر، به جای استفاده از شخصیت‌های حماسی رستم، کیخسرو، بهمن، امام علی و امام حسن به حماسه یکی از صحابه به نام خالد بن ولید بن مغیره مخزومی که به او لقب سیف‌الدین داده بودند و فتوحات او در شام و مصر پرداخته شده است.^۳

بنابراین، یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های داستان دینی فارسی دوره صفویه در ایران و هند، شیعی بودن این آثار است. پس در دوره صفویه، فقط نگارش با رویکرد شیعی، دلیل نوشتن اثر در ایران نیست، ولی عکس این مطلب صادق است؛ یعنی داستان با رویکرد تسنن، به طور حتمی در خارج از ایران و به احتمال در هند نوشته شده است.

دو نکته جالب در بررسی تشیع آثار به ذهن متبادر می‌شود. اول، هم‌زمان با نیمه اول حکومت گورکانیان در گلکنده و دکن (جنوب هند)، قطب‌شاهیان شیعی حکومت می‌کردند که با صفویان از لحاظ فرهنگی، زبانی و مذهبی نزدیکی فراوان داشتند و حتی خطبه به نام پادشاهان صفوی می‌خواندند^۴، ولی هیچ اثری دینی از خود به یادگار ننهاندند. دوم، همه

۱. باذل مشهدی، کلیات حمله حیدری، ۱۳۷۳، ص ۲۱۸.

۲. همان، ۲۹۵.

۳. قاسم‌زاده و سروری، رویکرد تقابلی منظومه صولت فاروقی با شاهنامه فردوسی.

۴. صادقی علوی، تأسیس حکومت شیعی قطب‌شاهیان در هند، ص ۵۷ - ۷۴.

آثار هند به جز *مغازی/النبی*، پس از آغاز قرن دوازدهم و پس از نوشتن غزوات در ایران به تقلید از فندرسکی، سروده شدند.

۴-۵ تضعیف هویت ایرانی

در داستان های دینی فارسی دوره صفویه، کمتر نامی از ایران یا هند است. در محدود آثار ایرانی آن جا که محل تقابل ایران و اسلام است، طرف ایرانی شکست می خورد. این رویکرد از پیش از دوره صفویان در ایران آغاز شده بود و تنها معلول حضور صفویان نبود. برای نمونه سراینده علی نامه، اولین اثر داستانی شناخته شده شیعی از ایران قرن پنجم درباره سرودن شاهنامه و ایران دوستی فردوسی می گوید:

به شهنامه خواندن مزن لاف تو   نظر کن در آثار اشراف تو
تو از رستم و طوس چندین مگوی   در این کوی بیهوده گویان مپوی
که مغ نامه خواندن نباشد   علی نامه خواندن بود فخر و فر
ره پهلوانان مکن آرزوی   بیرهیمز از راه بی دین به روی^۱

هم چنین، حمزه نامه داستانی پهلوانی بود که قرن ها پیش از صفویان نوشته شده بود و تا این عصر به حیات خویش ادامه داده بود و در میان مردم طرفداران فراوانی داشت. این داستان می کوشید، برتری حمزه، پهلوان حنیفی را بر پهلوانان ایران ساسانی نشان دهد. در همه صحنه های این داستان، اشخاصی چون خسرو انوشیروان (حک: ۵۳۱ - ۵۷۹ م) و لشکریان ایرانی در تدارک نقشه مرگ حمزه بودند تا او به وصال مهرنگار، دختر شاه دست نیابد که البته به مراد نمی رسند و این پهلوان حنیفی و خویشاوند حضرت رسول ﷺ پیروز می شود.

۱. ربیع، علی نامه، ص ۱۳۵، ب ۲۹۷۷.

ابن حسام در *خاوران‌نامه*، شخصیت‌های ملی را که در شاهنامه منفی نیستند، مقابل سپاه اسلام قرار می‌دهد و مسلمانان را بر آن‌ها چیره می‌سازد، شخصیت‌هایی مثل زال و بهمن اسفندیار که با مسلمانان جنگیدند و اسیر آنها شدند.

در دوره صفوی، تنها در دو داستان در ایران، تقابل ایران و اسلام دیده می‌شود. یکی در *رستم‌نامه* که رستم در بیت‌المقدس در زمان سلیمان علیه السلام از امام علی علیه السلام شکست می‌خورد و از سوی او، پیام دین برای کیخسرو کافر می‌آورد.^۱ این پی‌رفت داستانی به صورت گسترده‌تر در *زرین‌قبانامه* تکرار می‌شود.

در *زرین‌قبانامه*، رستم در بارگاه سلیمان علیه السلام مسلمان می‌شود و پیام اسلام برای کیخسرو می‌آورد و زرین‌قبای مسلمان، نواده رستم بر یلان ایرانی پیروز می‌شود و دین الهی سلیمان علیه السلام را گسترش می‌دهد.^۲ حضور این دو داستان را می‌توان در حکم استثنا در نظر گرفت، ولی باید توجه کرد که در زمان شاه‌عباس اول، یک‌بار نوروز و عاشورا باهم مصادف شدند و شاه، فردای عزاداری به سلام نوروز نشست.^۳ این امر تقدم آموزه‌های اعتقادی بر آیین‌های بومی را نشان می‌دهد.

۱. البته این تلاقی هویت دو نماد ملی و دینی و در نهایت اتحاد آنها برای گریز از تعارض بوده است؛ زیرا ادامه حیات شاهنامه‌خوانی و نقالی در دوره صفویه می‌طلبید در مقطعی رستم به دست امام علی علیه السلام مسلمان شود تا از تنش‌های موجود یا احتمالی کاسته شود (ناشناس، *رستم‌نامه*، داستان منظوم مسلمان شدن رستم به دست امام علی علیه السلام، ص ۲۷).

۲. این در حالی است که ملی‌گرایی و وحدت سرزمینی ایران از مهم‌ترین مؤلفه‌های مقاومت صفویان در مقابل عثمانیان و ازبکان بود. آنان تمام تلاش خود را به کار بستند که سرزمین یک‌پارچه ایران تحت تسلط ایشان باشد. در مقاطعی، بخش‌هایی از کشور از حیطة قدرتشان خارج شد، ولی همه آنها را به جز عراق عرب که به وسیله عثمانیان اشغال شد و هیچ‌گاه به دامان سرزمین مادری بازنگشت، بازپس گرفتند.

۳. ترکمان، تاریخ عالم‌آرای عباسی، ص ۱۴۰۶.

در هند، صولت فاروقی، شاهنامه فردوسی را به سبب جانب‌داری از مغان و مجوسان سرزنش کرده است^۱، اما در دیگر آثار مهم هند، مانند حمله حیدری و تکمله‌های آن، نامی از ایران یا هند بیان نشده است تا میزان علاقه‌مندی یا مخالفت سراینده با هویت ایرانی مشخص گردد. البته با توجه به دوره تاریخی، چندان نمی‌توان انتظار نام بردن از ایران و هند داشت.

۵-۵ حضور عناصر ماورایی

عناصر ماورایی، گروهی از خویش‌کاری‌های^۲ داستانی هستند که در آنها برای جلب مخاطب به شنیدن ادامه داستان از موجودات خیالی، حوادث محیرالعقول، جادو و پیش‌گویی سخن به میان می‌آید. این عناصر، میراث حماسه‌های ملی فارسی به داستان‌های پهلوانی و دینی به دلیل تقلید داستان‌ها از شاهنامه است.

در ایران دوره تیموریان در *خواران‌نامه*، حضور عناصر ماورایی پر رنگ است. نیروهای ماورایی و موجودات خیالی این داستان عمود سیدمندی بهمن (بیت ۱۶۸۲)، کژدم و مار را به عنوان ابزار جنگ در اختیار گرفتن (۲۱۲۴)، موجودات وهمی شهیال جادو (ابیات ۱۷۸۵، ۱۷۹۸، ۲۰۶۴)، دال بن ذال (ابیات ۳۷۵۶، ۳۸۵۱، ۴۲۳۴)، سربال (ابیات ۴۱۶۴، ۴۴۵۶، ۴۶۶۱)، ارغون کوهی (ابیات ۳۹۵۳، ۳۹۶۷، ۳۹۶۹)، سروش عالم غیب، راهنمایی پیر دیرینه سال معاصر موسی علیه السلام، رویارویی قهرمانان داستان در راه‌های مختلف با طلسم‌های گوناگون و غلبه بر آنها، تغییر شکل زال، تغییر شکل چوبی سوخته به اژدها و حضور موجودات خیالی در داستان پیل گوشان، دیوان، آدم‌خواران (۱۸۵-۱۸۷)، مورچگان شاخ‌دار به اندازه سگ هستند.

۱. قاسم‌زاده و سروری، رویکرد تقابلی منظومه صولت فاروقی با شاهنامه فردوسی.

جادو هم در این داستان حضور فعال دارد، برای مثال جمشید، پادشاه خاوران، شیخال جادو را به مقابله با امام علی علیه السلام می‌فرستد. پیش‌گویی از عناصر ماورایی در جنگ میان سپاه اسلام و جادوان خاوران است. ستاره‌شناسی از این سرزمین، پیروزی امام علی علیه السلام را پیش‌گویی می‌کند. وزیر صلصال، کوشیار دانشمند، او را از رویارویی با امام علی علیه السلام باز می‌دارد؛ زیرا در دیوان دال خوانده است که شخصی به نام علی، خاوران، ساحل زمین و قام را می‌گشاید.^۱

همین رویکرد در ایران دوره صفوی ادامه یافت. در جزیره خضرا، این شهر شبیه ور جمکرد، گنگ‌دژ و سیاوش‌گرد در ادبیات اسطوره‌ای است. در *روضه‌المجاهدین*، ابراهیم بن مالک اشتر و محمد حنفیه، مانند کیخسرو و بهرام گور ناپدید می‌شوند. در *نگارستان چین*، امام حسن علیه السلام قدرتی ماورایی دارد و در یک آن به چین سفر می‌کند و مردگان را زنده می‌کند.^۲

در *نرگسدان* به خواست خدا، دو بار مراسم عقد نرجس‌خاتون با طوفان به هم می‌خورد و فاطمه علیها السلام در خواب به او بشارت می‌دهد که تو شایسته فردی بسیار ارجمندتر از فرزند قیصر هستی.^۳ در *رستم‌نامه*، امام علی علیه السلام در دوران سلیمان علیه السلام حضور دارد و نقش مدافع بارگاه او را در برابر رستم ایفا می‌کند.^۴

در هند این بن‌مایه فکری تکرار شده است. در *مکنون*، پریخان و سلیمان علیه السلام از نشانه‌های حضور این اندیشه هستند. بنابراین، عناصر ماورایی در داستان دینی در هند و ایران معاصر صفویان، حضور قدرت‌مندی دارد.

۱. مرادی، تازیان‌نامه پارسی، ص ۱۱۳، ۱۴۹، ۱۱۴، ۱۸۹، ۲۵۵.

۲. سند، چاه وصال، ص ۱۱۰.

۳. ذبیحی یزدی، نرگسدان، ص ۴۶.

۴. ناشناس، رستم‌نامه، ب ۳۷۸.

۵-۶. تبدیل تاریخ به داستان نقالی

پیش از صفویان در دوره تیموری از روش‌های داستانی و شگردهای نقالی برای بیان تاریخ بهره برده می‌شد. *خاوران‌نامه* از اساس، داستانی تخیلی و غیرواقعی در لباس تاریخ است. *یوسف‌نامه* پیرجمال اردستانی، *یوسف و زلیخا قمی* و *یوسف و زلیخا جامی* سرشار از عناصر داستانی همراه با مطالب تاریخی و تفسیری از قرآن و دیگر متون آسمانی هستند. حسین واعظ کاشفی (د. ۹۱۰) در *روضه‌الشهدا*، گاه مطالبی نقل می‌کند که بیش از تاریخی بودن، داستانی است. برای نمونه، می‌توان به عروسی قاسم اشاره کرد.^۱

در ادامه به عنوان نمونه، چند مطلب بیان می‌شود تا وجود ویژگی‌های داستانی و حمل آنها بر تاریخ نمایان گردد. در *جنگنامه سید اشرف‌الدین*، در آغاز همه جنگ‌ها، عبارتی تکراری بیان می‌شود که در آن آمده است:

هر دو لشکر چشم در عرصه میدان داشتند که سبقت حرب که می‌کند و نام
و نشان خود را در میان پهلوانان که بلند می‌سازد. در این اثنا از سپاه ظالمان،
نامردی بیرون آمد، خود را بر آداب و آیین مردان آراسته، چون به میان میدان
رسید، آواز برآورد که: ای خداپرستان، هر که از شما مرا داند، داند و هر که
نداند بگویم تا بداند منم... که پدرم در کربلا، سردار ده هزار نامرد بود، هر که را
آرزوی مرگ است به میدان من آید تا دستبرد مردان مشاهده کند.^۲

قیام مختار در جوهره خود، یکی از تلاش‌های شیعی برای غلبه سیاسی بود که در نهایت شکست خورد. با این حال، *قصه‌گویان* عصر صفوی از دل تاریخ رسمی این شکست در *روضه‌المجاهدین*، افسانه خود را بنا کردند که وفاداری دقیقی به روایت تاریخی ندارد.

۱. واعظ کاشفی، *روضه‌الشهدا*، ص ۱۳۷.

۲. لنگرودی، *جنگنامه سیدجلال‌الدین اشرف*، سرگذشت داستانی سید جلال‌الدین مدفون در آستانه اشرفیه، ص ۱۱۳، ۱۱۵.

در این اثر در شورش علیه امام حسن علیه السلام که در تاریخ، مختار پیشنهاد خیانت می‌دهد و عموی او را سرزنش می‌کند. خیانت عمومی مختار و مخالفت مختار آمده است. هم‌چنین در موضع مختار در برابر توابین متفاوت است. در تاریخ، مختار با شیوه توابین مخالف است و با آنان همکاری نمی‌کند، اما در این اثر اختلاف‌های داخلی شیعیان بیان نمی‌شود. در نوع نمایش شخصیت ابراهیم بن مالک و محمد بن حنفیه، نکته تاریخی این است که ابراهیم حاضر به یاری مختار نمی‌شود و به زبیریان می‌پیوندد و به نزد مصعب، دشمن مختار می‌رود و به او اظهار وفاداری می‌کند، اما روایت هروی، ابراهیم را به‌عنوان یکی از قهرمانان داستان و وفادار به مختار نمایش می‌دهد. او در این باره می‌نویسد:

ناگهان خبر شهادت مختار به سمع وی رسید. ابراهیم از استماع این خبر

محنت اثر بی‌هوش شد.^۱

در ادامه، ابراهیم راهی جنگ با شامیان می‌شود که این صحنه‌ها سرشار از جنگ‌های خیالی است. همین رویکرد در هند در *مغازی‌النبی*، *حمله حیدری*، *یوسف‌نامه‌ها* و *در مکنون دیده* می‌شود. در *نگارستان چین*، طبق معمول قصه‌های عامیانه، حوادث در خانواده سلطنتی و در میان اشراف اتفاق می‌افتد. عاشق و معشوق، فرزندان شاه و وزیر هستند. پایان عشق آنها ابتدا غم‌نامه است، اما در پایان داستان و مطابق پایان داستان‌های عامیانه، همراه با شادی است.^۲

نتیجه

یکی از شیوه‌های مطالعه داستان‌های ادبی، بررسی و مقایسه بن‌مایه‌ها و مضامین مشترک داستانی آنها است. مقایسه بن‌مایه‌های داستانی آثار ادبی فارسی در ایران و هند در عصر

۱. برای تفاوت‌های بیشتر دو روایت تاریخ و داستان ر. ک: واعظ هروی، *روضه‌المجاهدین*، ص ۱۶، ۱۸،

۲۰، ۲۲، ۱۲۸ و ۳۴۳؛ طبری، *تاریخ‌الرسل و الملوک*، ج ۷، ص ۷، ۷۰، ۳۲۷.

۲. سند، *چاه وصال*، *نگارستان چین* و ...، ص ۱۲۴.

صفویه، ما را با بسیاری از حقایق آشنا می‌سازد. مهم‌ترین یافته‌های این پژوهش از مطالعه در متون داستانی ایران و هند در عصر صفویه به شرح زیر است:

۱. دولت‌های ایران و هند در دوره صفویه از داستان‌های دینی با اندیشه‌های مورد پذیرش خویش حمایت می‌نمودند. چنان‌که دایره وسیعی از آثار دینی در حوزه نگارش داستان انبیا و ائمه پدید آمد. دایره سرودن منظومه‌ها از امام علی علیه السلام به سایر امامان شیعه تسری یافت که پیش از این کم‌سابقه بود. عرفان‌گرایی و تصوف‌زدگی در عصر صفویه از ایران به هند کشیده شد. آثار این دوره در هندوستان، سرشار از اندیشه‌های عرفانی است، اما در ایران به دلیل مبارزه دامن‌دار صفویان با صوفیان و دراویش رنگ‌باخته است.

۲. مطالعه بن‌مایه‌های فکری مشترک داستان دینی در ایران و هند نشان می‌دهد، داستان‌های دینی ایرانی و هندی در تقلید از شاهنامه و حماسه‌سرایی، ترجمه آثار از عربی به فارسی، تضعیف هویت ایرانی، تبدیل تاریخ به داستان نقالی، حضور عناصر ماورایی و شیعی بودن آثار روشی مشترک داشتند، مانند شاهنامه که به همان میزان در آثار فارسی هند تأثیر داشت که در ایران از آن بهره می‌گرفتند.

۳. با توجه به نکات یادشده، بسیاری از گزینه‌ها و گزاره‌های کتاب‌های تاریخ ادبیات درباره مهاجرت نویسندگان و شاعران به هند بر اثر سخت‌گیری‌های دینی حاکمان صفوی نمی‌تواند مطلق و جزمی باشد و دلایل دیگری را باید در آن مؤثر دانست. حقیقت آن است که جاذبه‌های هند، رفتار شاهان، فضای باز و آزاد آن دیار برای برخی نویسندگان در حکم مدینه فاضله و رویایی بود که پای آنان را به هند باز کرد. یک دلیل این گزاره‌های جزمی و تکراری آن است که به‌خوبی در انبوه آثار موجود در هند مطالعه نشده است.

منابع

۱. استرآبادی، ابراهیم، مناظرات حسنیه با پیشوایان اهل سنت، بازنویسی علی کاظمی، تهران: مؤسسه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۶ ه.ق.
۲. اسماعیل زاده، یوسف و دیگران، «تحقیق در مثنوی سلیمان و بلقیس حیاتی گیلانی و...»، پژوهش زبان و ادب فارسی، بهار ۱۳۸۸، شماره ۱۲.
۳. اصغری طرقی، مژگان، «جنبه‌های حماسی و ویژگی‌های سبکی خاوران نامه ابن حسام خوسفی»، تاریخ ادبیات، بهار و تابستان ۱۳۹۲، شماره ۷۲.
۴. باذل دهلوی، میرزا محمدرفیع، کلیات حمله حیدری، قم: چاپخانه محمدی، ۱۳۳۶.
۵. باذل مشهدی، میرزا محمدرفیع، کلیات حمله حیدری، چاپ هفتم، تهران: انتشارات اسلام. ۱۳۷۳.
۶. ترکمان، اسکندربیک منشی، تاریخ عالم‌آرای عباسی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۷.
۷. تقوی، شهریار، «باحیدر. ادبیات فارسی در شبه قاره هند و پاکستان»، مجله هنر و مردم، خرداد ۱۳۵۵، دوره ۱۴، شماره ۱۶۴.
۸. حیرتی، تقی‌الدین محمد، کتیب معجزات در فضایل و مناقب معصومین علیهم السلام، تصحیح یوسف بیگ‌باباپور، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۴.
۹. دبیران، حکیمه و تسنیمی، علی، «کاشفی و نقد و بررسی روضه الشهداء»، پژوهش‌های ادبی، تابستان ۱۳۸۷، شماره ۲۰.
۱۰. ذبیحی یزدی، اسمعیل، نرگسدان - سرگذشت منظوم نرگس بانو (ملیکه)، مادر امام زمان، تصحیح ابوالفضل حبیبی، قم: مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۸.
۱۱. ذوالفقاری، حسن، «حمله نامه، گونه‌ای از حماسه‌های دینی پس از شاهنامه»، مجموعه مقاله‌های همایش شاهنامه پس از شاهنامه؛ بررسی سیر شاهنامه‌سرایی پس از شاهنامه فردوسی، مشهد: دانشگاه فردوسی، اردیبهشت ۱۳۹۵.
۱۲. ذوالفقاری، حسن، یکصد منظومه عاشقانه ادب فارسی، تهران: رشد‌آوران، ۱۳۹۲.
۱۳. ربیع، علی‌نامه، تصحیح رضا بیات و ابوالفضل غلامی، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۸۹.
۱۴. زلالی خوانساری، کلیات، تصحیح و تحقیق سعید شفیعیون، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۵.

۱۵. زیدی، شمیم محمود، «زبان فارسی و صوفیان شبه قاره»، مجموعه سخنرانی‌های نخستین سمینار پیوستگی‌های فرهنگی ایران و شبه قاره، ج ۲، تهران: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۷۲.
۱۶. سند، میرزا احمد، چاه وصال، نگارستان چین و ... به کوشش حسن ذوالفقاری، تهران: اهل قلم، ۱۳۷۵.
۱۷. شفق، مجید، شاعران، تهران: سنایی، ۱۳۷۷.
۱۸. شکوفگی، حامد، «مجمع البحرین؛ حماسه تاریخی-دینی ناشناخته»، پیام بهارستان، پاییز و زمستان ۱۳۹۴، دوره ۲، شماره ۲۶.
۱۹. شمشیرگرها، فاطمه، «بررسی سبک‌شناسانه حماسه‌های دینی در ادب فارسی»، تاریخ ادبیات، بهار ۱۳۸۹، شماره ۶۴/۳.
۲۰. صادقی علوی، محمود، «تأسیس حکومت شیعی قطب‌شاهیان در هند»، نامه تاریخ‌پژوهان، بهار ۱۳۸۵، شماره ۵.
۲۱. صدیقی، طاهره، داستان‌سرایی فارسی در شبه‌قاره در دوره تیموریان، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و هند، ۱۳۷۷.
۲۲. صرفی کشمیری، یعقوب، وامق و عذرا، لاهور: بی‌نا، ۱۳۱۸.
۲۳. صفا، ذبیح‌الله، «حماسه‌های تاریخی و دینی در عهد صفویه»، ایران‌نامه، پاییز ۱۳۶۱، شماره ۱.
۲۴. طبری، محمد بن جریر، تاریخ الرسل و الملوک، تصحیح ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر، ۱۳۵۲.
۲۵. عبدالهی کچوسنگی، علیرضا، «منظومه غزوات، تکمله حمله حیدری یا اثری مستقل؟»، آینه میراث، پاییز و زمستان ۱۳۹۰، پیاپی ۴۹، دوره ۹، شماره ۲.
۲۶. فندرسکی، میرزا ابوطالب، منظومه غزوات، تصحیح علیرضا عبدالهی کچوسنگی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۱.
۲۷. قاسم‌زاده، سیدعلی و سروری، امید، «رویکرد تقابلی منظومه صولت فاروقی با شاهنامه فردوسی»، میراث مکتوب، پاییز و زمستان ۱۳۹۴، شماره ۵۷.
۲۸. کریستین‌سن، آرتور، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه غلامرضا رشید یاسمی. تهران: نگاه، ۱۳۷۸.

۲۹. لنگرودی، هادی‌بن مهدی، جنگ‌نامه سیدجلال‌الدین اشرف، سرگذشت داستانی سید جلال‌الدین مدفون در آستانه اشرفیه، تصحیح محمد روشن، بی‌جا: نشر علم، ۱۳۶۶.
۳۰. محجوب، محمد جعفر، ادبیات عامیانه ایران، به کوشش حسن ذوالفقاری، چاپ سوم، تهران: بی‌نا، ۱۳۸۶.
۳۱. مرادی، حمیدالله، تازیان‌نامه پارسی؛ گزیده خاوران‌نامه ابن حسام خوسفی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۲.
۳۲. ناشناس، رستم‌نامه، داستان منظوم مسلمان شدن رستم به دست امام علی علیه السلام، تصحیح سجاد آیدنلو، تهران: میراث مکتوب، ۱۳۸۷.
۳۳. ناشناس، زرین‌قبانامه؛ منظومه‌ای پهلوانی و پیرو شاهنامه از عصر صفویه، تصحیح سجاد آیدنلو، تهران: سخن، ۱۳۹۳.
۳۴. نفیسی، سعید، تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی، تهران: فروغی، ۱۳۴۴.
۳۵. نوایی، عبدالحسین و عباسقلی غفاری فرد، تاریخ تحولات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوران صفویه، تهران: سمت، ۱۳۸۶.
۳۶. واعظ کاشفی، حسین، روضة الشهداء، به تصحیح حسن ذوالفقاری، تهران: معین، ۱۳۹۰.
۳۷. واعظ هروی، عطاءالله بن حسام، روضة‌المجاهدین (مختارنامه)، ویرایش علیرضا سیف‌الدینی، تهران: ققنوس، ۱۳۸۴.